

ВЫВУЧЭННЕ ТЭМЫ «ФРАЗЕАЛОГІЯ» НА ЗАНЯТКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (ПАДРЯХТОЎЧАЕ АДДЗЯЛЕННЕ)

Клімавец Вольга Паўлаўна

*Беларускі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт
Беларусь, Мінск*

Анатацыя. Артыкул прысвечаны разгляду асноўных аспектаў тэмы. Аўтар паказвае ролю фразеалагізмаў у авалоданні багаццем і вобразнасцю мовы, разглядае структуру ўстойлівых спалучэнняў і іх значэнне; паходжанне фразеалагізмаў і іх сінтаксічную функцыю; фразеалагічныя сінонімы і антонімы. *Ключавыя словы: беларуская мова, фразеалагізмы, тлумачальны слоўнік, мнагазначнасць, структура, паходжанне, сінтаксічная функцыя.*

Павагу і добрае слова
У нашыя мірныя дні
Давайце вучыцца нанова,
Як хлеб у блакаду, паніць.

С.Законнікаў. Заўвага

Абітурыенты падрыхтоўчага аддзялення з вялікай цікавасцю і стараннем вывучаюць беларускую мову, звяртаючы ўвагу на яе выключную прыгажосць, мілагучнасць і незвычайнае лексічнае і фразеалагічнае багацце.

Лексічныя і фразеалагічныя адзінкі мовы зафіксаваны ў шматлікіх слоўніках, самым поўным з якіх з'яўляецца «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 тамах». Ён падрыхтаваны Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа АН РБ і зафіксаваў каля 100 тысяч слоў і фразеалагізмаў.

Аднак лексічнае і фразеалагічнае багацце роднай мовы выяўляецца не толькі ў колькасці слоў і фразеалагізмаў: значная частка іх з'яўляецца мнагазначнай. Здольнасць многіх слоў і фразеалагізмаў мець некалькі значэнняў дазваляе адной лексічнай адзінкай назваць некалькі прадметаў або дзеянняў. Напрыклад, да слова *вада* ў «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» пад рэакцыяй М.Р.Судніка і М.Н.Крыўко прыводзіцца 7 значэнняў; да слова *хлеб* – 6 значэнняў; да дзеяслова *ісці* – 28 значэнняў. Слоўнікавыя артыкулы гэтых слоў уключаюць і шмат фразеалагізмаў: «*вадой не разліць каго*» (перан.: пра неразлучных сяброў); «*таўчы ваду ў ступе*» або «*насіць ваду ў рэшаце*» (займацца пустымі справамі); «*як у ваду глядзеў*» (быццам загадзя ведаў) і інш.

З асаблівай цікавасцю і задавальненнем слухачы ПА вывучаюць тэму «Фразеалогія». Яны не толькі ўзбагачаюць свой слоўнікавы запас, але і авалодваюць мовай дзеля пазнання рэчаіснасці.

Павышаючы моўную культуру, пашыраючы лексічны запас і развіваючы моўны густ, навучэнцы пераконваюцца, якім выдатным сродкам характарыстыкі чалавека і яго якасцей з'яўляюцца ўстойлівыя выразы – гэты неацэнны скарб, плён шматвяковага народнага вопыту і назіральнасці.

Праграма па беларускай мове прадугледжвае, што, вывучаючы тэму «Фразеалогія», слухачы павінны навучыцца пазнаваць фразеалагізмы, разумець іх сэнс, разбіраць структуру; умець вызначаць стылістычную афарбоўку і паходжанне фразеалагізмаў, крыніцы папаўнення гэтых устойлівых выразаў, а таксама падбіраць да іх сінонімы і антонімы; арыентавацца, якую сінтаксічную функцыю выконвае той ці іншы фразеалагізм.

Пры вывучэнні тэмы выкарыстоўваем вышэйназваны тлумачальны слоўнік слоў і фразеалагізмаў пад рэдакцыяй М.Р.Судніка і М.Н.Крыўко, а таксама двухтомны слоўнік І.Я.Лепешава; вучэбны дапаможнік В.П.Клімавец «Беларуская мова на 100. Зборнік тэставых заданняў для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання».

Бывае, што навучэнцы ўспрымаюць сэнс фразеалагізма літаральна, атаясамліваючы ўстойлівы выраз і слова. Але, на думку І.Я.Лепешава, немагчыма адным словам ці словазлучэннем перадаць сэнс фраземы, «бо абсалютная большасць фразеалагізмаў не толькі называе, але і адначасова характарызуе асобы, прыметы, прадметы, дзеянні» [1, 46]. Напрыклад, выраз «*кату на пяту*» не толькі мае значэнне «*малога росту*», але і нясе ў сабе значэнне насмешлівых адносін да кагосьці; «*зубы з 'еў*» – гэта пра чалавека, які не проста «*разбіраецца ў чым-небудзь, а мае вялікі вопыт, навыкі, веды ў чым-небудзь*». Напрыклад: «*Во, во, правільна думаеш, – адобрыў Літвінюк. – Ну, навошта табе тлумачыць, ты ж на гісторыі зубы з 'еў, інстытут скончыў*»(А.Дзятлаў).

Вывучэнне тэмы пачынаем з назірання за структурай фразеалагізмаў і пераконваемся, што многія з іх па сваёй будове блізкія да словазлучэнняў: яны маюць галоўны і залежны кампанент. Граматычна галоўнае слова можа быць выражана:

- 1) іменнымі часцінамі мовы: *бабіна лета, востры на язык, траянскі конь, казёл адпушчэння, вольны казак;*
- 2) дзеясловам ці дзеепрыслоўем: *брацца ў рожкі, бачыць навывлёт, склаўшы рукі;*
- 3) прыслоўем: *вышэй галавы, з горам папалам.*

Навучэнцы заўважаюць, што тут кампаненты фразеалагізмаў звязаны падпарадкавальнай сувязцю – дапасаваннем, кіраваннем і прымыканнем.

Значна менш у нас фразеалагізмаў, якія маюць форму сказа. Гэта можа быць просты неразвіты сказ («*рукі кароткія*», «*галава садовая*»); просты развіты сказ «*сарока на хвасце прынесла*», «*варона з кала звалілася*», «*жаба на языку не спячэцца*».

Разглядаючы структуру фразеалагізмаў, выконваем практыкаванне №4 з майго дапаможніка. Выпісваем са сказаў па групам устойлівых выразаў і аналізуем іх. Адначасова тлумачым значэнне фразеалагізмаў. Групуем фразеалагізмы наступным чынам:

- 1) іменныя фразеалагізмы *на злом галавы; на сёмым небе, бочку арыштантаў; белая варона; з агню ды ў полымя;*

2) дзяслоўныя фразеалагізмы *лез са скуры; веў рэй; пакаштаваў лазы; прапусціць міма вушэй, аб'ела вушы; далі лататы; кашы не зварыш; зубы тачыць; вяжа па руках і нагах; мянціць языком; даўся ў знакі; усплыло на памяць; быў не ў гуморы;*

3) фразеалагізмы са структурай спалучэння слоў: *як без рук; хоць граблямі грабі; на адной назе; як бачыш; па вушы (закаханы), ні даць ні ўзяць.*

Пасля назірання за структурай фразеалагізмаў абітурыенты знаёмяцца з фраземамі, дзе адным з кампанентаў з'яўляюцца назвы частак цела і органаў чалавека.

Напрыклад, з кампанентам «галава» у ФСБМ ёсць каля сотні ўстойлівых выказаў, якія характарызуюць асобу як з дадатнага боку (*галава варыць, ёсць галава на плячах; не галава, а дом саветаў; светлая галава, на галаву вышэй*), так і з адмоўнага (*гарачая галава, дзіравая галава, дубовая, курыная, пустая, без клёпкі ў галаве, хоць кол на галаве чашы, садовая галава*). Тут слова «галава» выступае часцей як галоўны кампанент. Некалькі дзясяткаў фразеалагізмаў маюць гэтакія слова ў якасці залежнага – *не ўкладваецца ў галаве, галаву сушыць, мякіна ў галаве, хадзіць на галаве, акунуцца з галавой, ручацца галавой, даваць галаву на адрэз, пасыпаць галаву попелам, узбрысці ў галаву, галавы не дабярэ, не выходзіць з галавы.*

Гэтыя фразеалагізмы абазначаюць розныя бакі рэчаіснасці, якасці, дзеянні, стан: *волас з галавы не ўпадзе; з хвораю галавы на здаровую, карона з галавы не спадзе, шастом галавы не дастаць, са свае галавы, як снег на галаву, без цара ў галаве, галава гуза шукае.* Навучэнцы пераконваюцца, наколькі дакладнай, яскравай, вобразнай становіцца мова пры ўжыванні фразеалагізмаў.

У якасці дамашняга задання слухачы запісваюць устойлівыя выразы з кампанентамі «рука», «рот», «вочы», «зуб», «нос», «нага», «язык», «сэрца» і называюць сінонімы і антонімы да іх, напрыклад: залатыя рукі (добры майстар) – сярэдняя рукі (пасрэдны).

Паколькі фразеалагізмы выражаюць адно паняцце, то ў сказе яны з'яўляюцца адным членам сказа. Перад разглядам гэтага пытання слухачы атрымліваюць заданне прачытаць які-небудзь невялікі твор (аповяданне, аповесць) і выпісаць з яго сказы з фразеалагізмамі, вызначыць паходжанне фразеалагізмаў, іх стылістычныя разрады, значэнне і сінтаксічную функцыю.

Напрыклад, з аповесці В.Праўдзіна «Эксгумацыя» выпісалі сказы, дзе былі фразеалагізмы рознай структуры.

Не трымае на ліхадзёў камень за пазухай – стылістычна нейтральны, «не мае скрытай злосці, нядобрага намеру»; у сказе з'яўляецца выказнікам.

Небяспека павісла *дамоклавым мячом* – кніжны; «пастаянная небяспека, неадступная пагроза»; у сказе з'яўляецца дапаўненнем.

Хацеў даць чосу – прастамоўны, «моцна сварыцца на каго-небудзь»; з'яўляецца выказнікам.

Пачуваў сябе як *на іголках* – размоўны, «у стане крайняга хвалявання, неспакою, трывогі»; з’яўляецца акалічнасцю.

Ну што ён «... *цягне ката за хвост*» – размоўны, неадабральны; «*марудзіць*, выклікаючы раздражненне»; з’яўляецца выказнікам.

Быццам *гара звалілася з плеч* – размоўны; «хто-небудзь адчуў палёжку, пазбавіўшыся ад клопатаў»; з’яўляецца выказнікам.

Усе паперы ... зрабіў як *належыць*; *камар носа не падточыць* – размоўны, часцей адабральны; «нельга прычапіцца да чаго-небудзь»; з’яўляецца выказнікам.

Заява не *высмактана з пальца* – размоўны, неадабральны; «гаварыць што-небудзь без належных падстаў»; *выдумваць*; з’яўляецца выказнікам.

Прынеслі не гісторыю хваробы, а *фількаву грамату* – размоўны, неадабральны; «пустая паперка; несапраўдны ці няправільна напісаны дакумент».

Трэба адзначыць, што фразеалагічныя адзінкі мовы могуць быць як адназначнымі, так і мнагазначнымі, прычым апошніх намогана менш.

У Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы І.Я.Лепешава прыведзена 5755 фразеалагізмаў. З іх на долю мнагазначных прыпадае 873 фразеалагізмы, г.зн. 15% ад агульнай колькасці [1, 62].

Адназначнымі, напрыклад, з’яўляюцца фразеалагізмы «*бітком набіць*» (вельмі шчыльна напоўніць); «*блытацца пад нагамі*» (перашкаджаць рабіць што-небудзь), «*даваць драла*» (кідацца наўцёкі, імкліва ўцякаць).

Большасць фразеалагізмаў мае па два значэнні. Напрыклад, *ставіць кропку* 1) завяршаць што-небудзь, даводзіць выкананне чаго-небудзь да канца; 2) спыняць што-небудзь. Як заўважае І.Я.Лепешаў, трохзначных фразеалагізмаў – 123 (*адзін на адзін, як на далоні, канца-краю не відаць*); чатырохзначных – 25 (без аглядкі, даваць дыхту, сам праз сябе). Восем значэнні мае фразеалагізм *даць дыхту*: 1) моцна сварыцца на каго-небудзь; 2) сурова распраўляцца з кім-небудзь; 3) энергічна працуючы, хутка спраўляцца з чым-небудзь; 4) натруджваць (рукі, ногі).

Пяцізначных фразеалагізмаў усяго 7 (*ставіць на ногі, на ўсе застаўкі*).

Выраз «*разяўляць рот*» мае 6 значэнняў.

Сведчаннем выключнай выразнасці і багацця беларускай мовы з’яўляецца сінанімія і антанімія фразеалагізмаў. Працуючы са слоўнікамі, абітурыенты пераконваюцца, што гэтыя моўныя адзінкі, абазначаючы адно і тое ж паняцце, усё ж адрозніваюцца адценнямі значэнняў або стылістычнай афарбоўкай. Напрыклад, выразы «*што ёсць сілы*» і «*аж пыл курыць*» маюць значэнне «вельмі хутка бегчы», але апошні абазначае больш хуткі бег. Фразеалагізмы (*пачыць (спачыць) у бозе, адыходзіць у вечнасць і выцягваць ногі, даваць дуба*) маюць аднолькавае значэнне «*памерці*», але адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай: першыя два з’яўляюцца кніжнымі (з адценнем узнёсласці), другія два прастамоўнымі.

Па меркаванні І.Я.Лепешава, «антанімія ў фразеалогіі – значна радзейшая справа, чым сінанімія. Як зафіксавана ў ФСБМ, толькі 412 фразеалагізмаў, або 7% ад агульнай колькасці, уступаюць у антанімічныя адносіны з іншымі фразеалагізмамі». Напрыклад: *закручваць гайкі* (павышэнне патрабаванняў), *адпускаць гайкі* (паслабляць патрабаванні); *кот наплакаў (мала), хоць граблямі грабі* (многа); *працаваць як чорны вол* (вельмі напружвацца), *біць бібікі* (гультаяваць).

Цікавым з’яўляецца пытанне аб значэнні і паходжанні фразеалагізмаў. Часам значэнне пэўнага выразу патрабуе падрабязнага тлумачэння. Напрыклад, у сказе *Навічку на фармацэўтычную фабрыку дарога заказана* (В.Праўдзін. Эксгумацыя) фразеалагізм абазначае, што чалавеку кудысьці нельга ісці. Слова «заказана» ўжыта ў значэнні «забаронена». Даследчыкі мяркуюць, што выраз пайшоў ад слова «заказнік». «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» пад рэдакцыяй М.Р.Судніка ўказвае, што «заказнік – род заповедніка, дзе часова забаронена паляванне і дзе знаходзяцца пад асобай аховай расліны і жывёлы».

Навучэнцы павінны адрозніваць уласна беларускія фразеалагізмы ад запазычаных. Многія ўласна беларускія фразеалагізмы – гэта выразы з творчасці паэтаў і пісьменнікаў. Напрыклад, *Дунін-Марцінкевіч ужыў у сваіх творах фразеалагізмы на кані і пад канём, з голымі рукамі, на скорую руку; Янка Купала – следам за дзедам, лахі пад пахі; Кандрат Крапіва – свінтус грандыёзус, плячысты на жывод, хоць вяроўкі ві, жаба ў каляіне* [1, 30].

Да запазычаных фразеалагізмаў адносім тыя, што паходзяць са славянскіх моў і не патрабуюць перакладу: *альфа і амега, казёл адпушчэння, манна нябесная, збіваць з тропу, відаць пана па халявах, без сучка і без задзірынкi*.

Запазычаныя выразы з грэчаскай, лацінскай і заходнееўрапейскіх моў без перакладу ўжываюцца рэдка: *homo sapiens* (лац. чалавек разумны), *alma mater* (лац. універсітэт); *finite la commedia* (італ. камедыя закончана); *terra incognita* (лац. невядомая зямля); *tabula rasa* (лац. чысты ліст) [4, 155].

Фразеалагізмы адрозніваюцца паміж сабой не толькі паходжаннем. Важна і тое, у якой сферы жыццядзейнасці асобныя спалучэнні слоў сталі фразеалагізмамі.

З гэтага пункту гледжання вылучаюцца наступныя групы фразеалагізмаў:

1) з жывой народнай мовы: *абуць у лапці, выганяць матыліцу, на жабін скок, вераб’ю па пяту; на скрут галавы; і куры не шэпчуць;*

2) з вуснапаэтычнай творчасці народа: *рожкі ды ножкі, казка пра белага бычка;*

3) з мастацкай літаратуры: *жывы труп, мёртвая душа, людзьмі звацца, як дзядзька у Вільні, у імгненне вока;*

4) з той ці іншай прафесіянальнай сферы: *аддаць канцы, кідаць якар, знімацца з якара* (з мовы маракоў); *ні пуху ні пярэ* (з мовы паляўнічых); *шыта*

белымі ніткамі (з мовы краўцоў); першая скрыпка, заключны акорд (з мовы музыкантаў).

5) з грэчаскай міфалогіі: *гордзіеў вузел, траянскі конь, танталавы пакуты, сізіфава праца, праметэеў агонь, пракрустава ложка.*

Крыніцай папаўнення фразеалагізмаў з'яўляюцца тэрміналагічныя словазлучэнні, якія трапілі пад метафарычнае пераасэнсаванне і страцілі сваё спецыяльнае значэнне [5, 41]. Напрыклад, з астраноміі – *зорка першай велічыні, кульмінацыйны пункт*; з будаўнічай тэрміналогіі – *закладваць фундамент* (асновы; з ваеннай тэрміналогіі – *біць адбой, дымавая заслона*). З гісторыі прыйшлі выразы *кітайская сцяна, мамаева пабоішча, першай гільдыі; з матэматыкі – прыводзяць (прывесці) да агульнага назоўніка, ставіць (паставіць) знак роўнасці, узводзіцца ў квадрат; з медыцыны – трымаць руку на пульсе.*

Абітурыенты выконваюць таксама заданні па пошуку сказаў з недакладным ужываннем фразеалагізмаў, што спрыяе замацаванню ведаў навучэнцаў. Гэтай жа мэце служаць практыкаванні тыпу *Размяркуйце фразеалагізмы па групах са значэннем: 1) прыцягваць агульную ўвагу; 2) празмерна хваліцца; 3) вельмі мала; 4) гультаяваць; 5) вельмі многа; 6) хутка; 7) пустасловіць і інш.*

Завяршае вывучэнне тэмы выкананне разнастайных тэставых заданняў.

Літаратура:

1. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
2. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭН, 2008. – 2 т.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Пад рэдакцыяй М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко. – Мінск, БелЭН, 1996 – 783 с.
4. Красней, В. П. Грані слова : факультатыўны курс «Лексіка і фразеалогія беларускай мовы». Вучэбны дапаможнік для 9 класа. Мінск : Народная асвета, 1986.
5. Мінакова, Л. Фразеалагізацыя спецыяльнай лексікі беларускай мовы на матэрыяле тэрміналагічных словазлучэнняў. Роднае слова. 2018. № 5, стар. 39-42.
6. Клімавец В. П. Беларуская мова на 100. Зборнік тэставых заданняў для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання. – Мінск, «Аверсэв», 2012. 541 с.

STUDYING THE TOPIC «PHRASEOLOGY» IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES (PREPARATORY DEPARTMENT)

Klimovets Olga Pavlovna

Belarusian State Medical University

Belarus, Minsk

Abstract. The article is devoted to the consideration of the main aspects of the topic. The author shows the role of phraseological units in mastering the richness and imagery of language. Examines the structure of stable combinations and their meanings; the origin of phraseological units and their syntactic function; phraseological synonyms and antonyms.

Keywords: *Belarusian language, phraseological units, explanatory dictionary, ambiguity, structure, origin, syntactic function.*